

Villaste rõivaste õmblusvõtted keskaegsete arheoloogiliste leidude näitel

Jaana Ratas

Resümee

Käsitsiõmblemine on pärandtehniline oskus, mis väärib uurimist, säilitamist ja kasutamist nii muuseumiesemete koopiade ja rekonstruktsioonide kui ka moodsate rõivaste valmistamisel. Üks inspiratsiooniallikas on arheoloogilistel tekstiilikatketel leitud õmblused. Artikkel vaatleb õmblusvõtteid ja -tehnikaid, mis on tuvastatud Eesti linnade 13.–16. sajandi prügist pärit tekstiilileitudel. Põhitähelepanu on Tallinnast saadud tekstiilikatketel, lisaks on vaatluse all väike valik leide Tartust ja Pärnust. Artikkel arutleb teemakohase sõnavara üle, annab ülevaate keskaegsete villaste rõivaste jäänustel tuvastatud pistetest ja esitab valiku õmblusetüüpe, tuues välja nende määramise aluseks olevad tunnused. Vastust otsitakse ka küsimusele, millist laiemat informatsiooni õmblustes leidub.

Võtmesõnad: pisted, õmblused, arheoloogia, keskaeg, tekstiilid, õmblemine

Käsitsiõmblemine on pärandtehniline oskus, mis väärib uurimist ja säilitamist. Rahvarõivaste valmistamine on muutunud aina populaarsemaks, samuti kuuluvad ajaloolise taaskehastamise ja elava ajaloo harrastuste juurde ajastukohased rõivad. Ajalooliste ja etnograafiliste rõivaste puhul hinnatakse aina enam töövõtete autentsust. Ka kõrgmoes ja kallimates rätsepatöodes tehakse paljud õmblused käsitsi. Tänapäeval on käsitsiõmblemine aeglast elustiili (vt Honoré 2004) esindav tegevus, mis võimaldab luua kauakestvaid ja emotsionaalse väärtusega esemeid, pakkudes samal ajal võimalust lõõgastumiseks.

Minevikust pärit õmblustehnikaid ei pea kasutama ainult koopiaesemete või rekonstruktsioonide juures, vaid neid tasub proovida ka moodsaid esemeid valmistades. Selleks pakuvad inspiratsiooni nii etnograafilised ja ajaloolised esemed kui ka arheoloogilised tekstiilileiud, mis ongi käesoleva artikli teema. Käsitlen keskaegseid õmblusvõtteid, mida tuvastasin Eesti linnade 13.–16. sajandi prügi hulgast – suurtest prügilademetest ning jäätme- ja käimlakastidest ja -aukudest

(Rammo 2015; Russow jt 2019) – leitud rõivakatketel. Põhifookus on Tallinnast pärit leidudel. Kuna Tallinna leidudel ei esine kõiki mulle huvi pakkuvaid õmblus-
setüpe, uurisin lisaks väikest hulka valitud tekstiile Tartust ja Pärnust.

Leiukoht, leiuogu number	Dateering	Uuritud katkete arv	Uuritud õmbluste arv
Jahu 6 / Väike-Patarei 1, Tallinn (AI 7909)	15. sajandi lõpp – 16. sajand	168	281
Dunkri 5, Tallinn (TLM 28972)	14.–15. sajand	13	12
Sauna 10, Tallinn (AI 6332)	13.–14. sajand	1	3
Vaimu 2 / Pikk 47, Tallinn (AI 6246)	14.–15. sajand	1	1
Lossi 3, Tartu (TM A-169)	13.–15. sajand	2	2
Lutsu 12, Tartu (TM A-244)	14.–15. sajand	1	6
Munga 12, Tartu (TM A-115)	14.–16. sajand	2	4
Ülikooli 15, Tartu (TM A-141)	14.–15. sajand	1	2
Uus 5/7, Pärnu (PäMu 14489/A 2507)	14.–16. sajand	2	8
Malmö 15, Pärnu (PäMu 14640/A 2509)	13.–17. sajand	1	2
Kokku		192	321

Table 1. Töös analüüsitud tekstiilikatketel leiukohad ja dateeringud (Russow 2006: 272–274; Russow jt 2019; Koch-Maasing 2013: 94; Tiko 2014: 6; Rammo 2015: 105; 2021: 159; Tvaari jt 2017). Tabelis on uuritud (villaste ja siidist) katkete koguarv.

Keskaegsetele õmblusvõtetele ja -tehnikatele keskendunud uurimust ei ole varem avaldatud. Loodan oma artikliga seda puudujääki vähendada. Eestis on see esmakordne katse arheoloogilisi õmblusi detailselt kirjeldada ja süstematiseerida. Artikkel põhineb 2021. aastal kaitstud magistritööl (Ratas 2021).

Teema põhjendus

Keskaegsete õmbluste ja õmblusvõtete uurimine arheoloogiliste leidude põhjal on keskendumine kitsa perioodi materiaalse kultuuri pisidetailidele. Milleks on see vajalik?

- 1) Mineviku käsitöötraditsioon ja töövõtted väärivad uurimist. Näiteks tuleb muuseumiesemete koopiade või rekonstruktsioonide valmistamisel kasutada autentseid õmblusvõtteid, et saavutada eseme originaalilähedane välimus – õmblused mõjutavad tulemust oluliselt. Töövõtete kasutamine aitab tehnikaid elus hoida.

- 2) Õmblused võimaldavad katkendlike arheoloogiliste tekstiiljäänuste seas tervikesemeid ära tunda.
- 3) Õmblused annavad vihjeid esemete eluringi ja sellest järelduvalt inimeste tarbimisharjumuste kohta.
- 4) Masinate-eelseid õmblustehnikaid saab integreerida tänapäevaste esemete disaini.

Kuna käesolevat artiklit loevad ka ajalooliste (sealhulgas etnograafiliste) esemete uurijad, tuleb kõigepealt välja tuua arheoloogiliste õmblusjäänuste eripära: nad on fragmentaarsed ja nende seostamine konkreetsete esemetega on sageli keeruline või võimatu. Kuid materjali katkendlikkusel on ka oma plusspool: töövõtete uurimine on lihtsam, kui uurijale on eksponeeritud sellised õmbluste osad, mis terve eseme puhul ei ole nähtaval.

Keskaegsete õmblustehnikate uurimislugu

Keskaegseid säilinud rõivaid või nende arheoloogilisi katkeid käsitlevates uurimustes on tavaliselt ka õmbluseid puudutav osa, mille maht sõltub uurija lähenemisnurgast. Keskaegsete õmblustehnikate uurimislugu ei ole pikk ja jääb viimase kolme aastakümne sisse. 13.–16. sajandisse kuuluvaid õmblusvõtteid ja -tehnikaid puudutava kirjanduse saab jaotada kahte liiki: esimesse kuuluvad arheoloogialeidude ja ajalooliste esemete publikatsioonid artiklite või monograafiatena ning teise käsiraamatud, mis jagunevad üldistavateks ja konkreetsete (kunsti)ajalooliste või arheoloogiliste eeskujude alusel üksikese-
mete õmblemist käsitlevateks juhenditeks. Arheoloogia- ja käsitööteadusliku lähenemise vahele selget piiri tõmmata ei ole alati lihtne. On uurimusi, mis on puhtalt arheoloogiapõhised ja käsitlevad õmblusvõtteid vaid teoreetiliselt, ent arheoloogide hulgas on ka käsitööhuvidega tekstiiliuurijaid või tehakse koostööd praktikutega. Sageli võetaks appi ka kunstiajaloolised allikad.

Linnakaevamistelt, peamiselt prügi ladestamise kohtadest pärit leiukollektsioonide analüüsides nimetan esimesena Londoni keskaegsete tekstiilileidude käsitlust Elizabeth Crowfootilt, Francis Prichardilt ja Kay Stanilandilt, mis sisaldab muuhulgas põhjalikku peatükki tuvastatud õmblustehnikatest (2001: 150–198). Seal avaldatud pistete ja õmbluste joonised on enim viidatud ja teiste uurijate poolt reprodutseeritud, samuti on see praktikute seas armastatud allikmaterjal. Väiksemat villastel tekstiilidel tuvastatud õmblusvõtete ülevaadet sisaldavad näiteks Groningeni peamiselt 16. sajandi leidude publitseeringud (Zimmermann 2004; 2007). Põhjalikud raamatud on koostatud Praha 14.–15. sajandi (Březinová jt 2016) ja Gdański keskaegsetest tekstiilileidudest (Grupa

2012), kus on ka õmblusi puudutavad osad. Tartu ja Pärnu tekstiilileidude analüüsimisel on õmbluskunstil peatunud Riina Rammo (2015; 2016; 2021).

Gröönimaa Skandinaavia elanikkonna 12.–16. sajandisse dateeritud Euroopa-moeliseks peetavaid rõivaleide haudadest ja nende valmistamistehnoloogiat on käsitlenud Else Østergård (2004). Austria Lengbergi hilis-keskaegse linaste ja villaste rõivajäänuste leiukollektsiooni lõikeid ja õmblusvõtteid on käsitöökeskelt uurinud arheoloog Beatrix Nutz (nt Nutz 2012; Nutz jt 2017) ja juhtinud tähelepanu rõivaeseme eri osadel kasutatud eri tüüpi õmblustele, millel igaühel on oma funktsioon.

Praktikutele mõeldud raamatutest toon välja Saksa tekstiiliarheoloogi Katrin Kania raamatu „Kleidung im Mittelalter. Materialien – Konstruktion – Nähetechnik. Ein Handbuch“ („Rõivastus keskajal. Materjalid – konstruktsioonid – õmblusvõtted. Käsiraamat“; 2010). Kania on pühendanud õmblustele ja õmblemistehnikatele omaette peatüki (Kania 2010: 86–104), mis on jagatud pisteid, ühendusõmblusi ja äärestusi käsitlevateks alapeatükkideks. Kania tõdeb, et keskaegseid rõivaid käsitlevates publikatsioonides enamasti napib andmeid õmblustehnikatest ja -tüüpidest (2010: 87). Tema ülevaade on üldistav ja toetub teiste uurijate poolt varem avaldatud töödele. Ajalooliste, üksikute tervena säilinud keskaegsete rõivaesemete õmblustehnilisi võtteid on praktiku pilguga uurinud Tasha D. Kelly (2013; 2015).

Eespool mainitud Østergårdi raamatu (2004) jätkuna ilmus 2010. aastal Lilli Franseni, Anna Nørgaardi ja Else Østergårdi sulest „Medieval Garments Reconstructed: Norse Clothing Patterns“ („Keskaegsete rõivaste rekonstruktsioonid: Põhjala rõivalõikeid“), mis sisaldab Herjolfsnesi rõivaleidude õmblusjuhendeid. Inglise taustaga Sarah Thursfeldi „Medieval Tailor’s Assistant“ („Keskaegse rätsepa abiline“; 2001) õpetab õmblema 12.–15. sajandi rõivaid, toetudes kunstiajaloolistele allikatele, praktiku kogemusele ja põhiliselt Londonist pärit arheoloogilistele tekstiilileidudele. Londonis tegutsev kaubamärgi Tudor Tailor ja samanimelise võrgulehe alla koondunud tiim Jane Malcolm-Davies’e juhtimisel annab välja 16. sajandi rõivaste valmistamise käsiraamatuid (nt Mikhaila, Malcolm-Davies 2006), mis tutvustavad põhjalikult nii rõivaste ajaloolist tausta kui ka sisaldavad detailseid valmistamisjuhendeid.

Terminid ja süsteem

Koos mitmete käsitsiõmblemise võtete ja tehnikatega on nende nimetused ajalukku kadunud. 20. ja 21. sajandil Eestis välja antud õmblusõpikutes ja -käsiraamatutes on võtteid vaid piiratud hulk, nende kasutus erineb keskaegsetest ja kirjelduste asemel on sageli piirdutud skeemiga. Eestikeelsete õpikute (näiteks Warma 1930; 1940; Kivilo 1987; Sokk, Soone 1982; Orlova, Veenpere 2011) põhjal saab kokkuvõtvalt öelda, et nad nimetavad tööloike, mille juures

on vaja üht või teist võtet või tehnikat, või annavad tööprotsesside teostamiseks juhtnööre, aga ei defineeri ega kirjelda pisteid ja õmblusi. Õpikud ei jäta vabadust õmbleja parema- ja vasakukäelisusele ega eelistustele, kuidas tööd muga-vamalt käes hoida. Me ei tea, millised juhised kehtisid õmblemisele keskajal – need võisid olla samuti väga ranged, aga mitte kattuda tänapäevastega. Samuti võisid tööviisid eri töökodades olla erinevad. Pistete nimetamisel ja kirjeldamisel olen võtnud abiks Olga Soone raamatu „Tikime“ (1988) ja Liivia Kivilo „Õmblemise“ (1987), kuid seal ei ole kõiki vajaminevaid termineid. Toetusin ka Claire B. Schaefferi kõrgmoetehnikate õpikule (Schaeffer 2007).

Käsitööesemete valmistamise tehnoloogia kujutab endast tehnikatest koosnevat võttestikku, mida saab süstematiseerida valitud tunnuste alusel. Arheoloogilistes tekstiilikatketes leiduv informatsioon ei ole piisav tervik-esemete õmblemise tehnoloogia kirjeldamiseks. Seega paigutuvad õmblused ja pisted kolmeastmelises süsteemis – võte, tehnika, tehnoloogia (Jaanus 2019: 22) – kahte esimesse astmesse. Kategooriasse „võte“ kuuluvad pisted ja „tehnika“ alla õmblused. Nende süstematiseerimisel, defineerimisel ja uute nimetuste loomisel olen aluseks võtnud nende väljanägemise ja funktsiooni. Tehniliste tunnuste võimalikult täpsel kirjeldamisel oli esimene vajadus lahutada arheoloogiline õmblus algkomponentideks – pisteteks ja esemedetailide õmblusvarudeks või pisteteks ja õmmeldud detailiks.

Õmblusraamatute eesmärk on anda juhiseid, mida järgides valmiks õmmeldud ese. Arheoloogiliste õmbluste uurimiseks on meil esemete katked õmblusjälgedega, mille järgi me üritame tuletada nende valmistamise viise. Me ei saa lähtuda tänapäevasest käsitusest, kus õmbluse all mõistetakse ainult pisterida ehk niiti – viimane on tekstiilikatketel üldjuhul hävinud ja kokku-õmmeldud detailid üksteisest eraldunud. Õmblemise jäljed on detailidel säilinud ja loetavad muul kujul. Seega vaatlen õmblust kui niidist ja selle abil kokku õmmeldud detaili(de)st koosnevat tervikut.

Defineerin **õmblust** ja **pistet** järgnevalt: **õmblus** on kombinatsioon õmblusniidist ja detaili õmblusvarust või muul viisil (läbi) õmmeldud kohast, kus niit läbib kangast vähemalt kahes punktis. Niidist moodustuvad nõela abil kangasse tehtud **pisted**, mis võivad olla nähtaval kanga pinnal või peidetud selle paksusse. Pistete abil saab kangast detaile omavahel ühendada, äärestada, tugevdada või kaunistada.

Kasutan artiklis järgnevaid üldtermineid:

Kalev on termin, millega käesolevas töös viitan keskaegsele kindla tehnoloogia alusel määratletavale kangaliigile. Kalevi tootmistsükliks villast kangast vanutatakse ja karustatakse¹ mõlemalt küljelt ning seda võidakse teha mitu

1 Arheoloogia ja ajaloo alastes publikatsioonides nimetatakse karustamist karvastamiseks.

korda ja paremalt poolelt rohkem (Sorber 1998: 26–27). Tehnoloogilisest tunnusest lähtuvalt käsitlen kõiki vanutatud ja karustatud katkeid kalevina. Kalev oli keskajal linnades populaarne rõivakangas, mida Eestisse imporditi suures valikus (Rammo 2015: 58–70).

Detaili parema ja pahema poole määramisel lähtun traditsioonist, kus õmblusvarud jäetakse sissepoole.

Õmbluse parema ja pahema poole nimetamisel lähtun eestikeelsetest õmblusõpikutest (nt Kivilo 1987): õmbluse parem pool on see, mis õmblemise ajal tööd käes hoides jääb õmbleja poole.

Liitejoon on kahe detaili või detailiosa kokkupuutejoon õmbluses.

Pisteauk – väljakõdunenud õmblusniidist kangasse jäänud auk.

Pistesamm – kahe järjestikuse sissepistekoha vaheline kaugus.

Õmblusvaru on tänapäevases määratluses pisterea ja detaili löikeserva vaheline ala. Keskaegsetel õmblustel olen mõõtnud õmblusvaru laiust alates murdejoonest, kus eseme viledaks kulunud parem külg eristub kulumata õmblusvaruosast, sest pisterida asub sageli õmblusvaru keskel (joonis 1).

Joonis 1. Õmblusvaru laiuse mõõtmise viis (AI 7909: 904).

Method of measuring seam allowances.

Metoodika

Õmblusjälgedega tekstiilikatketel uurimisel ja dokumenteerimisel kasutasin põhimeetodina visuaalset vaatlust, mille juures võtsin abiks suurendusvahendid. Väljakõdunenud õmblusniidist kangasse jäänud auke on võimalik tuvastada tekstiilikatket vastu valgust hoides, pistete jäljendid kangal tulid nähtavale teatud nurga alt valgustades. Pistete ja õmbluste juures huvitasid mind nende tehnilised parameetrid: niidi materjal, õmblusvaru laius ja

asetus detaili suhtes, ühendusõmbluse liitejoone kuju, samuti õmbluses kasutatud pisteridade arv ja piste(te) tüübi(d). Pistetel mõõtsin pistesammu pikust ja pisteaugu kaldenurka kangapinna suhtes. Kangapinna erinev kulumine detaili õmblusvarul ja sise- ning välispinnal on samuti informatiivne: selle järgi saab mõõta õmblusvaru laiust ning teha järeldusi eseme kasutusringi kohta. Praktilised katsed aitasid õmblusi kindlamini määrata ja esemete (sukkade) löikeid välja selgitada.

Uurimismaterjal

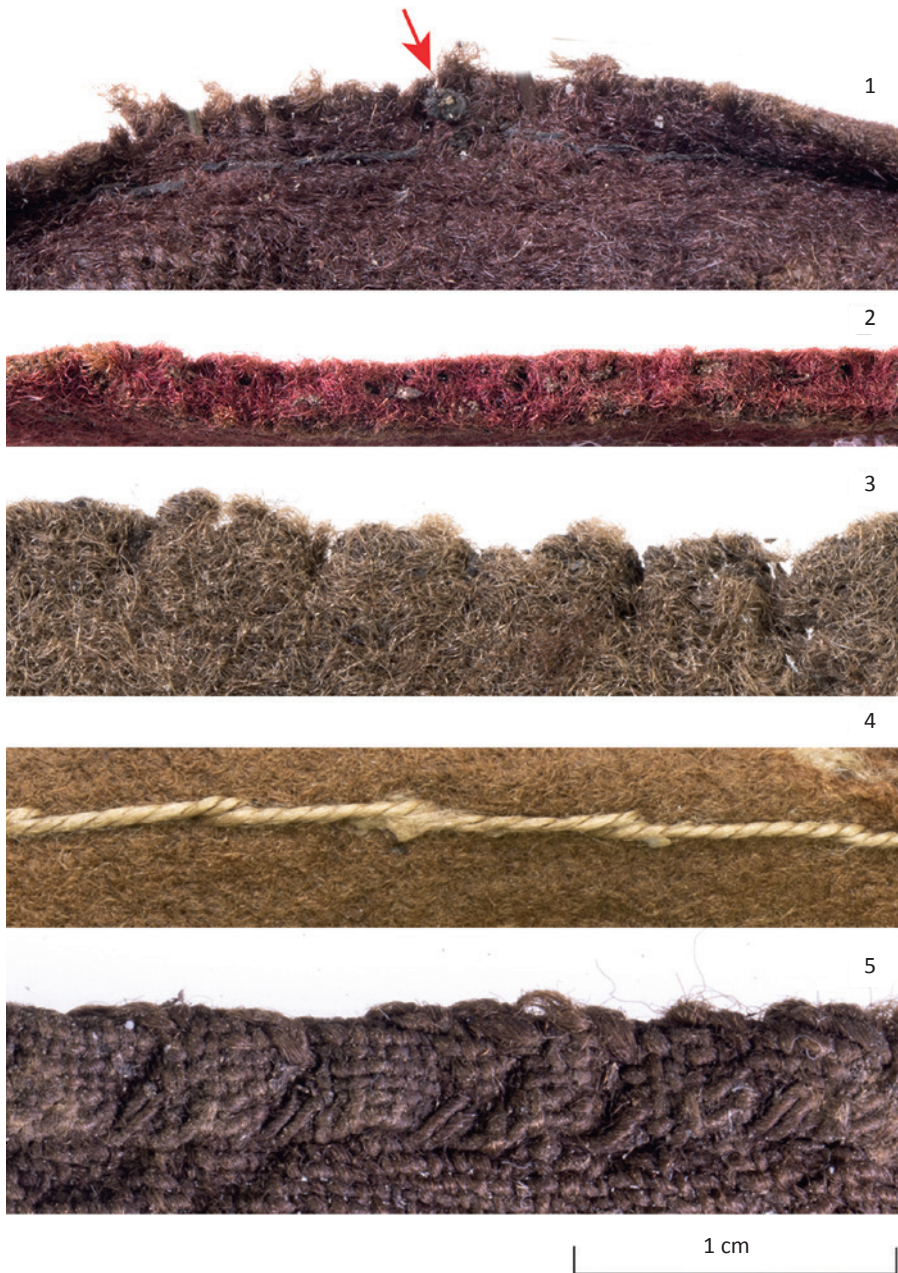
Arheoloogiliste tekstiilileidude puhastamisel ja konserveerimisel tuleb olla väga ettevaatlik ja jälgida, et niidid ei häviks töö käigus. Tuleb arvestada, et puhastamine on alati pöördumatu protsess (Jedrzejewska 2011: 109). Sama kehtib ka tekstiilide vajutise all kuivatamise kohta – leide ei ole vaja kuivatamisel siledaks pressida, sest see võib kaotada kandmise käigus tekkinud kortsud ja vajutab sirgeks õmblusvarud ja neil olevad pistete jäljed (Cooke 2011: 221–227).

Vaadeldud tekstiilikatke kuju ja suurus on mitmekesine. Nende mõõtmed varieeruvad paarist sentimeetrist mõnekümneni. Jahu tn kaevandist saadud suurima katke pikem mõõt on 48 cm. Villastest fragmentidest 149 on kalevist ja muud on eri kangatüübid (nt jäme toime, kammvillane peen toime ja krepp). Enamik uuritud katkeid pärinevad rõivastest.

Keskaegsetes käimla- ja jäätmekastides või -aukudes on tavaliselt sõnnikune, kergelt happeline, niiske ja hapnikuvaene keskkond, kus säilivad hästi loomsetest kiududest tekstiilid (Rammo 2015: 38 ja seal viidatud kirjandus). Taimsete kangaste näited on sellises kontekstis üliharuldased (samas: 39) ja me ei tea, kui suure protsendi moodustasid nad omal ajal äravisatud tekstiilide hulgas. Käesolevas artiklis käsitleti kokku 174 villase tekstiilikatke uurimise põhjal tuvastatud õmblusvõtteid ja -tehnikaid. Linaste esemete õmblamisele neid kangaste teistsuguste omaduste tõttu üle kanda ei saa. Kesk- ja varauusaegsete linaste rõivaste uurimine (nt Nutz 2012; Nutz jt 2017; Arnold 2000) näitab teistsuguseid ja tunduvalt suuremas valikus õmblustehnikaid.

Õmblusvõtted ja -tehnikad

Kuigi esmapilgul tundus, et taimne **õmblusniit** on enamasti hävinud, näitas vaatlus luubi ja mikroskoobiga, et vähemalt 90 jäänuses on poolkõdunenud niiti säilinud pisteaukudes, kanga pinnal või õmblusvaru murdekoha sees (joonis 2: 1–3). Niitide keerusuund või võimalik korrutus ei ole loetavad, ent niidijäänused aitavad tuvastada kasutatud piste liiki. Mitmes õmbluses on säilinud taimsest niidist sõlm (joonis 2: 1). Siidist või villast õmblusniidid on heas säilivuses (joonis 2: 4, 5). Üldiselt oli hiliskeskajal põhiline rõivaste

Joonis 2. Õmblusniitude jäljed tekstiilikatketel: 1 – linase niidi jäänused õmblusjoonel (nool näitab sõlme); 2 – pisteaugud kõdunenud linase niidi jäänustega; 3 – linase niidi jäänused ja vajutised; 4 – siidniit; 5 – villane niit (AI 7909: 178, 1435, 451, 48, 1413).

Sewing threads on the textile fragments: 1 – remnants of linen thread on the seamline (arrow indicates the knot); 2 – stitch holes with remains of decayed linen thread; 3 – remains and imprints of linen thread; 4 – silk thread; 5 – woollen thread.

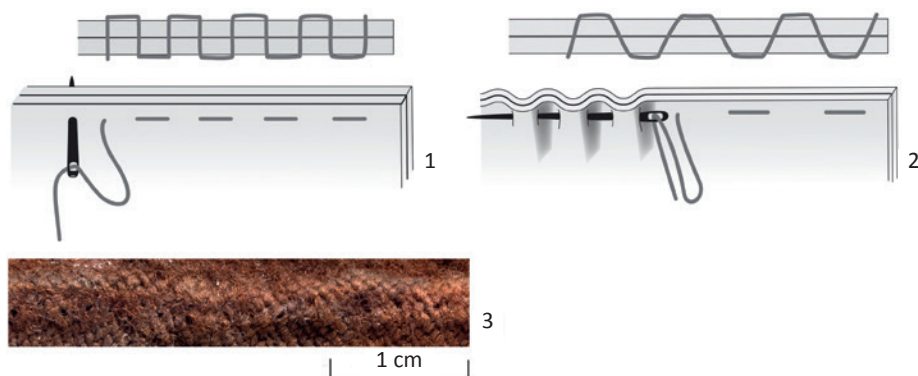
valmistamisel kasutatud niit linane (Crowfoot jt 2001: 151; Zimmermann 2007: 129). Linase ülekaalukat esinemist arheoloogilistes õmblustes on märgitud ka teiste Euroopa linnade kesk- ja varauusaja leidude põhjal (Zimmermann 2007: 125, 384; Rammo 2012: 140; 2015, 49; Březinová jt 2016: 159, 443). Keskajal kasutatud taimset päritolu värvained ei kinnitu taimsetele kiududele kuigi hästi. Sel põhjusel linaseid tooteid pigem pleegitati (Crowfoot jt 2001: 81) ja ei ole alust arvata, et ka linast õmblusniiti oleks värvitud.

Kasutatud õmblusniidi jämedust näitavad kangasse jäänud pisteaugud (joonis 2: 2). Taimse niidiga õmmeldud kalevikatketel on see üsna standardne – umbes 0,3–0,5 mm. Toimsetel kangastel ei ole pisteaugud nii hästi mõõdetavad. Läbi vaadatud 321 õmblusest on tehtud 26 siidniidiga ja kaks villasega. Siidniidil on S-korutus ja niidi jämedus katketel on erinev: 0,3 ja 0,6 mm.

Hobiõmblejatele mõeldud nii eesti- kui ka võõrkeelsed käsiraamatud (nt Kivilo 1987: 10; Sokk, Soone 1982; Shaeffer 2007; Warma 1930) süstematiseerivad pisteid ja õmbluseid erinevalt, vastavalt teose ülesehitusele ja suunitlusele. Ka keskaegseid arheoloogilisi tekstiile puudutavates publikatsioonides on iga autor lähenenud õmbluste teemale oma uurimuse eesmärkidest lähtudes. Tuleb tõdeda, et kõiki uurimise käigus leitud pisteid ja õmblusi ei olegi lihtne „lahtritesse“ paigutada ja muidugi ei ole teada, kuidas liigitasid ning nimetasid neid keskaegsed rätsepad ja õmblejad. Järgnev ülevaade võtab kokku vaadeldud katketel tuvastatud pisted ja toob välja olulisemad õmblusetüübid. Leiukataloog ja suurem valik õmblusi on avaldatud minu magistritöös (Ratas 2021, Lisa I).

Pisted

Õmbluste kirjeldamisel tuleb alustada pistetest. Piste ehk nõela liikumine võib kulgeda kanga suhtes mitmesugustel viisidel – läbida kangast eri nurkade all või haarata vaid üksikuid lõngu, teisel poolel mitte väljudes. Sellest sõltub õmbluste üldine väljanägemine, tugevus ja funktsioon, samuti reedavad pisted õmbleja käekirja, vilumust ja käsitöötraditsioone. Vaatluse käigus eristatud pisted jagasin Soone (1988: 8) eeskujul kahte rühma: pisted, mis asuvad ühel joonel, ja pisted, mis katavad pinna. Ühel joonel kulgevaid pisteid kasutatakse põhiliselt ühendusõmblustes, kus on vaja, et õmblusvarud oleksid lahus. Pinda katvatel pistetel on mitmeid ja kohati kattuvaid funktsioone – ühendamine, äärestamine ja tugevdamine. Sel juhul on ka pisterea laius mõõdetav ja pisted on rea suhtes täisnurkselt või kaldu. Number piste ja õmbluse nimetuse järel sulgudes näitab uurimisel tuvastatud näidete arvu.

Joonis 3. Eelpiste: 1 – tikitud eelpiste; 2 – õmmeldud eelpiste; 3 – pisteaukude rida (TLM 2972: 4).

1 – stab stitch; 2 – running stitch; 3 – row of stab stitch holes.

Ühel joonel kulgevad pisted

Eelpiste (83) on lihtsaim piste, mille käigus liiguvad nõel ja niit joont mööda teatud pikkusega vahemaade tagant ühelt õmmeldava materjali poolelt sisse ja teiselt välja. Eestikeelsed laiatarbe õmblusõpikud mainivad eelpistet põhiliselt traageldamise funktsioonis (Kivilo 1987: 10; Sock, Soone 1982: 58). Eelpistet saab teha kahte moodi ja eestikeelsed õmblusõpikud neil võtetel vahet ei tee (nt Kivilo 1987; Sock, Soone 1982; Warma 1930). Esimese variandi puhul pistetak스 nõel üksikute torgetena risti läbi riide ja tõmmatakse teisel pool lõpuni välja (joonis 3: 1). Teise võimalusena aetakse nõel mitme järjestikuse torkega läbi riide nii, et nõel on paralleelselt riide pinnaga (joonis 3: 2). Inglisekeelsetes õpikutes on nende kahe jaoks eri terminid: *stab(bing) stitch* ja *running* või *sewing stitch* (Thursfield 2001: 45; Schaeffer 2007: 29, 31). Saksakeelsed nimetused *Hefstich* (traageldamiseks) ja *Vorstich* tähistavad vastavalt pikema ja lühema sammuga pistet (Kania 2010: 89).

Vajadusest keskaegseid õmbluseid kirjeldades neid kahte eelpistevõtet eristada tekkis kaks terminit: *tikitud eelpiste* (nõel riidega risti, joonis 3: 1) ja *õmmeldud eelpiste* (nõel riidega paralleelne, joonis 3: 2). Nendevaheline erinevus avaldub eelkõige paksude kangaste puhul – tikitud eelpiste fikseerib detailid tugevamalt (Kelly 2013: 167). Vaadeldud keskaegsed tekstiilileiud näitavad, et tikitud eelpistet on enamasti kasutatud püsiõmblustes detailide ühendamisel (77 õmblust). Et eelpisterida oligi levinuim linnamoeliste rõivaste ühendusõmblustes kasutatud võte, seda on välja toodud mitmetes Euroopa kesk- ja varauusaegseid arheoloogilisi tekstiile ja rõivaid käsitlevates uurimustes (Crowfoot jt 2001: 156; Březinová jt 2016: 159, 443; Kania 2010: 90; Pietch 2008). Õmmeldud eelpistet registreerisin kokku neljal katkel.

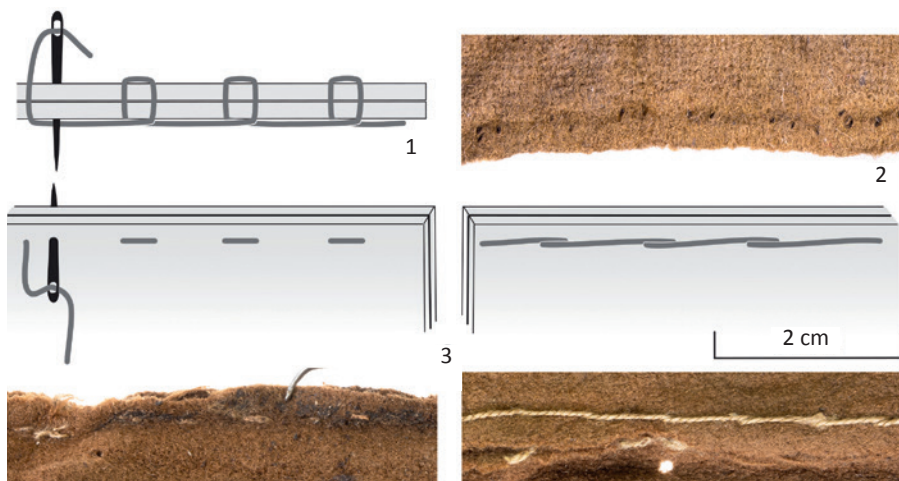
Joonis 4. Eelpiste variatsioonid: 1 – poolsalapiste; 2 – poolsalapistega palistus; 3 – eelpisteaugud mahaõmmeldud õmblusvarul; 4 – eelpisteaugud kurrutatud detailil (AI 7909: 656, TLM 2972: 4; AI 7909: 633).

- 1 – stitch invisible on the right side; 3 – hem with blind stitch;
3 – reinforced flat seam with running stitch holes; 4 – pleats with running stitch holes.

Eelpisteridu kasutati ka õmblusvarude mahaõmblemisel. Selles variatsioonina saab vaadelda kammvillasest kangast nurgadetaili ühekordsel palistusel säilinud õmblust, mida ma nimetaksin poolsalapisteks (joonis 4: 1, 2). Palistuse käänis on eelpistetega maha õmmeldud sel moel, et eseme pahemal poolel, käänise pinnal on eelpisted nähtaval täispikkuses (pisted ja pistevahed on võrdse pikkusega), ent kahe riidekihi vahele jäävad pisted haaravad detaili pahemast poolest vaid paar lõnga ja ei ole eseme pinnal märgata. Eelpistete jälgi näeme ka kurrutatud detailidel. Et katked on tavaliselt väiksed ja kitsad, siis kasutatud ridade arvu ei ole võimalik kindlaks teha. Ühel katkel (joonis 4: 4) on kurrutuses kaks paralleelset eelpisterida.

Arheoloogilistel tekstiilikatketel on jäljed eelpistetest enamasti ühtlaste vahedega augurea kujul (joonis 3: 3), mõnikord on jäänud kangale ka niitidest punktiirjoon. Läbi vaadatud eelpisteridades on pistesamm keskmiselt 3 mm. Eelpistetega tehtud ühendusõmbluse liitejoon on laineline või sakiline, sõltuvalt pisterea kokkutõmbamise tugevusest (joonis 12: 1). Sellistes ühendusõmblustes on pisteaukude kalle kanga suhtes peaaegu risti.

Järelpistes (40) liigub nõel töö paremal poolel lühema sammu tagasisuunas ja pahemal pikema sammu edasi. Paremalt poolel nähtavate pistete vahel on vahed ja pikk edasisamm töö pahemal poolel on pikem kui kahekordne lühike tagasisamm. Järelpisterida jätab kangasse augupaarid, mis sõltuvalt õmbleja käekirjast ja niidi pingest on reas sirgelt või veidi kaldu (joonis 5). Õmbluse liitejoon on tasane (joonis 12: 2) ja pistesamm on vaadeldud leidudel tavaliselt 6–7 mm.

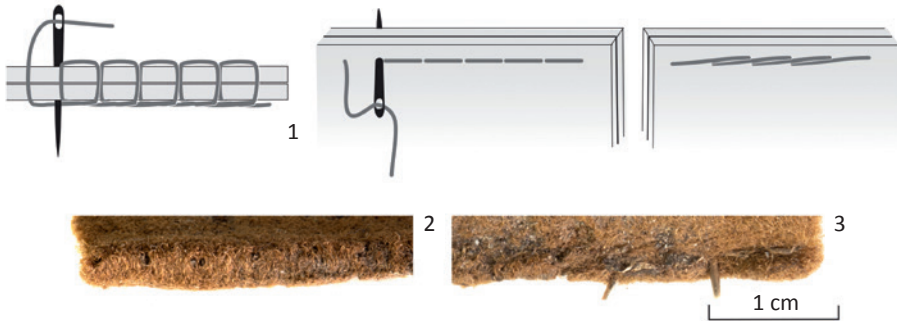
Joonis 5. Järelpiste: 1 – läbilõige; 2 – järelpiste augud õmblusvarus; 3 – järelpiste parem ja pahem pool (AI 7909: 945, 48).

Partial backstitch: 1 – cross section; 2 – stitch holes in the seam allowance; 3 – right and reverse side of partial backstitch.

Kania hindab järelpiste vastupidavust, sest niidi katkemise korral ei jookse see kohe riidest välja ega vaja alustuseks sõlme (Kania 2010: 90–91). Vaadeldud leidudel esines siiski sõlm kahel katkel. Ingliseelses kirjanduses ei tehta enamasti vahet järelpistel ja tikkpistel. Schaeffer eristab neid vastavate nimetustega *partial* ja *full backstitch* (Schaeffer 2007: 29). Ingliseelsetes arheoloogia-alastes tekstides jääb vahel selgusetuks, kummast pistest räägitakse (nt Crowfoot jt 2001: 156).

Järelpiste kasutamine rõivadetailide ühendamiseks on olnud tavapärane ka hilisematel sajanditel. Näiteks võib tuua Tartu Jaani kiriku Münnichi kabeli kaevamistel leitud surikleidi 18. sajandist, mida säilitatakse Tartu Linnamuuseumis (TM A-47). Uurimuses 17. sajandi rõivakollektsioonist mainib järelpiste kasutust peaaegu igal esemel Johannes Pietch (2008).

Tikkpisted (8) on vahedeta reastuvad pisted, mis paremal poolel moodustavad masinpistereas sarnase joone. Tikkpistereas kattub järgmine sissepistekoht eelmise väljapistekohaga – nõel liigub järelpistele sarnaselt paremal poolel väljapistekohast sammu tagasi, siseneb eelmises sissepistekohas ja pahemal poolel liigub sissepistekohast kahe pistepikkuse võrra edasi (Kivilo 1987: 16). Tikkpistereast kangasse jäänud pisteaugud on kas paariviisi lähestikku, kui nõel pole läinud täpselt eelmise piste auku, või on augud näiteks eelpisteaukudega võrreldes laiemad, sest igauht läbib õmblusniit kaks korda (joonis 6). Tikkpistega tehtud ühendusõmbluse liitejoon on tasane (joonis 12: 3).

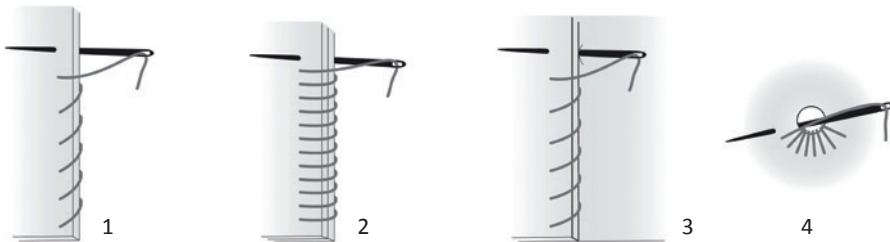

Joonis 6. Tikkpiste: 1 – läbilõige, parem ja pahem pool; 2 – pisteaugud;
3 – niidi jäänused õmblusjoonel (AI 7909: 392).

Full backstitch: 1 – cross section, right and reverse side; 2 – stitch holes;
3 – remnants of thread on the stitch line.

Pinda katvad pisted

Nii **üleloomis-** (29) kui ka **palistus**pistes (57) (joonis 7) liigub nõel kogu aeg samas suunas – see pistetakse kangasse pahemalt poolelt, väljub paremalt ja niit moodustab mõttelise spiraali. Sõltuvalt pisterea kohast – detaili(de) äärel või pinnal – liigub nõel üleloomispistes kangast läbi ühes ja palistus-pistes kahes punktis. Üleloomispistet kasutatakse nii kangaservade äärestamiseks kui ka ühendamiseks, selliselt äärestatud servi leidsin ainult kaks. Üleloomispistega on äärestatud ka rõivaste nõõriauke (joonis 7: 4).

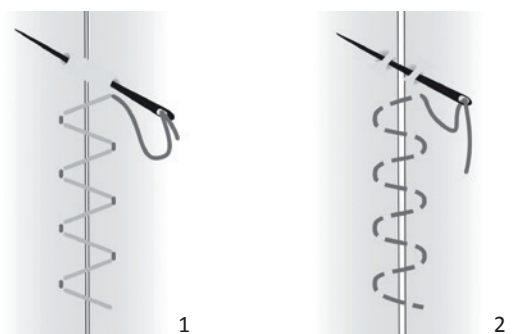

Joonis 7. 1, 4 – üleloomispiste äärestuses; 2 – üleloomispiste ühendusõmbluses; 3 – palistuspiste.

1, 4 – edge finishing with overcast stitch; 2 – joining with overcast stitch; 3 – hemming stitch.

20.–21. sajandi õmblusõpikutes on pistereas paralleelsete kaldkriipsukestena asetsevad pisted jagatud mitmeteks eri tüüpideks vastavalt nende kasutusots-tarbele (nt Shaeffer 2007: 30–32). Soku ja Soone õmblusõpikus (1982: 60) käsitletakse palistuspistet üleloomispiste alatüübina, mille funktsioon on näiteks õmblusvarude põhidetaili külge kinnitamine. Ühendus-, äärestus- ja pealustusõmblustes on selline piste korruga nii äärestava kui ka ühendava ülesandega. Seetõttu käsitlen üleloomis- ja palistuspistet koos.

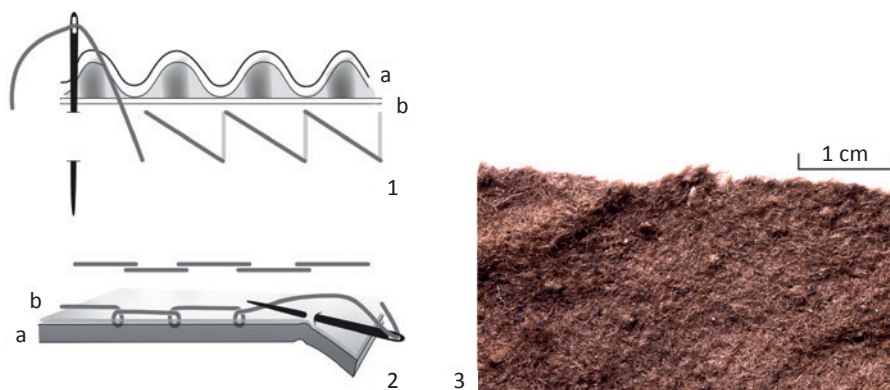
Siksakpistes (21) moodustab niidi käik siksakjoone. Sellisele pistele ei ole ma leidnud analoogi ühestki tänapäevaseid ega ka keskaegseid õmblusi käsitlevast materjalist. Siksakpistel esineb kaheksugust võtet. Kangasse peidetud siksakpiste (19 katkel) – kulgeb eelpistetega tehtud ühendusõmbluse tugevduspistena mööda detailide liitejoont, nii et sellest kummalgi poole, umbes 1,5 mm kaugusel jääb sakitippudest täpirida (joonis 8: 1). Seda ei leidu eraldi seisva ühenduspistena. Kanga lõikeservade serv-serviti ühendamiseks kasutatud siksakpiste kulgeb detaili pinnal (joonis 8: 2). Seda esineb kahel katkel neljas õmbluses (joonis 15: 1), mis pärinevad ühest ja samast esemest.

Joonis 8. Siksakpiste: 1 – kangasse peidetud siksaklihtühendusõmbluse tugevduspiste; 2 – pindmine siksakpiste.

Zigzag: 1 – hidden zigzag in the seam reinforcement; 2 – zigzag on the surface of the fabric.

Pikeerimispiisterida (5), mida õmmeldakse eseme pahemalt poolelt, koosneb kaldjoontest eseme pahemal ja püstjoontest paremal poolel (joonis 9). Seda pistet kasutati kesk- ja uusajal ja kasutatakse ka tänapäeval riidekihtide ühendamiseks – näiteks polsterduse või voodri paigaleõmblemiseks (Mikhaila, Malcolm-Davies 2006: 53; Pietch 2007; Nutz jt 2017: 174) ja kurdude fikseerimiseks (Schaeffer 2007: 27). Vaadeldud tekstiilikatketes seas leidis üks pikeerimispiisterida

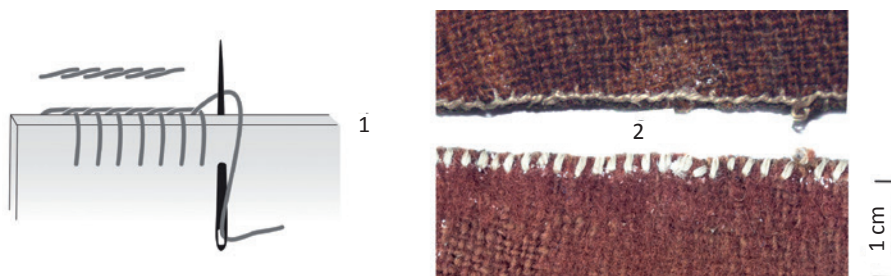

Joonis 9. 1 – pikeerimispiisterida; 2, 3 – varspiste võttega pikeerimispiisterida. a – välimine villane kangakiht; b – vooder (AI 7909: 694).

1 – diagonal basting; 2, 3 – stitches for fastening the lining. a – outer woollen layer; b – lining.

näide, kus pisted on tehtud kurdude kokkutõmbamiseks sisse õmmeldud eel-pistete aukudesse. Nii on ilmselt kinnitatud väliskihi kurrud linase voodri või tugikanga külge. Seda ei ole säilinud ja koos sellega on kaotsi läinud ka pistete pahemad pooled. Varspiste võttega pikeerimispiste (joonis 9: 2) jäljed ühe eseme mitmel katkel pärinevad tõenäoliselt samuti voodri kinnitamisest.

Sämppiste (6) on äärestuspiste, mida on kasutatud nõopaukude ja detailide servade viimistlemisel (joonis 18, 19: 8). Selle tegemiseks pistetakse nõel paremalt poolt otse riidesse nii, et lõikeserva taga jääb eelmisest pistest tulev niit nõela nõela alla. Tekkinud silmused moodustavad lõikeserva juures rea ja pistete püstised osad on riideäärega risti (jn 10: 1). Sümmeetrilisel sämppistel kulgevad piste rõhtsad osad täpselt lõikeserval ning õmbluse parem ja pahem pool on sarnased. Keskaegsetel rõivadetailidel näeme ka ebasümmeetriliselt õmmeldud sämppisteridu – näiteks on võimalik pisted ühel poolel kanga pak-susse peita või pisterea rõhtsa osad jätta mitte detaili lõikeäärele, vaid ühele poolele (joonis 10: 2). Nõopaukude äärestamiseks kasutatud sämppisterea laius vaadeldud leidudel on keskmiselt 2–2,5 mm. Pistesamm on esemete erinev (1–2 mm), aga ühelgi minu poolt vaadeldud villasel eksemplaril ei ole pisted nii tihedalt, et nende vahelt ei paistaks aluskangast.

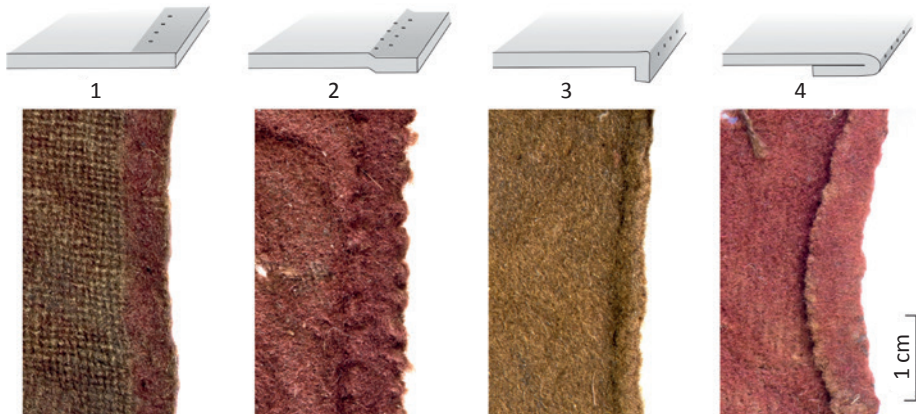

Joonis 10. Sämppiste: 1 – pealt- ja külgsuuna; 2 – ebasümmeetriline siidniidiga sämppisteäärestus paremalt ja pahemalt poolt (TM A-115: 1029). *Arvi Haagi foto.*

Blanket stitch: 1 – top and side view; 2 – asymmetrical edging of a garment, right and reverse side.

Õmblused

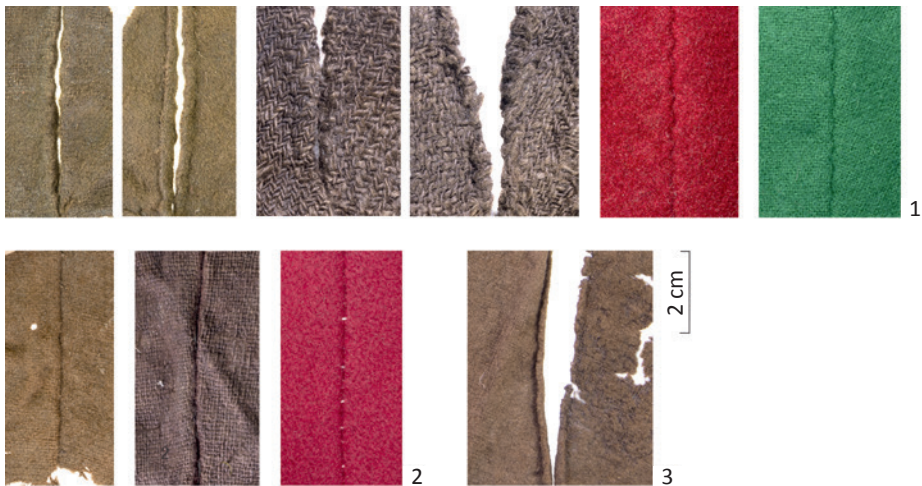
Kõige paremini on õmbluste jäljed säilinud kalevist katketel nii pisteaukude kui ka vajutistena. Teine tunnus, mis pikaajalise kandmisega pealt vilemaks kulunud kangaste (eriti kalevite) puhul silma torkab, on võimalus eristada õmblusvarusid neil säilinud vanutatud ja karustatud pinna järgi. Sellele on tähelepanu pööranud ka Grupa (2012: 219) (joonis 11: 1). Õmblusvarud võivad olla detaili suhtes sirged (joonis 11: 1, 2) või murtud (joonis 11: 3, 4).

Joonis 11. Õmblusvarud: 1 – sirgel õmblusvarul säilinud karustus; 2 – vastasdetaili vajutus ja niidijäljed; 3, 4 – murtud õmblusvaru (AI 7909: 68, 540, 39, 920).

Selection of seam allowances: 1 – nap on the straight seam allowance;
2 – imprint of lapped seam with hemming stitches; 3, 4 – folded seam allowances.

Mõnel õmblusetüübil tänapäevases mõistes õmblusvarud puuduvad, samuti on prügiladestustest leitud katketel õmblusvarud vahel täielikult või osaliselt maha lõigatud. Õmblusi saab liigitada ühendus-, äärestus- ja eriostarbelisteks õmblusteks, nende vahele piiride tõmbamine ei ole alati lihtne ega ka vajalik. Kirjeldan kaheksat sagedamini esinevat tüüpi.

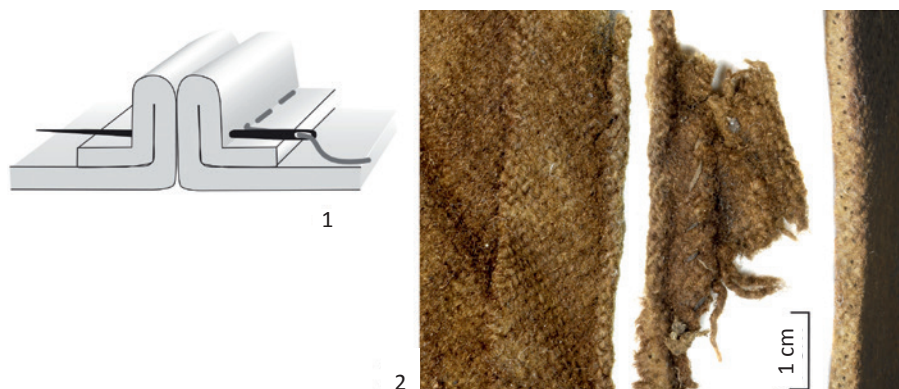
Joonis 12. Lihtühendusõmblused: 1 – eelpistega (parem ja pahem pool, rekonstruktsioon); 2 – järelpistega (parem pool, rekonstruktsioon); 3 – tikkpistega (pahem pool); AI 7909: 39+42, 48+116, 48, 178, 48+392).

Plain seams: 1 – with stab stitch (right and reverse side, reconstruction);
2 – with partial backstitch (right side and reconstruction); 3 – with full backstitch (reverse side).

Lihtühendusõmblus (79) koosneb vähemalt kahest detailist ja neid ühendavast ühel joonel olevast pistereast (joonis 12). Ühendatavad detailid asetatakse omavahel servapidi kokku, paremad pooled vastamisi, ja õmmeldakse (Warma 1930: 76). Lihtühendusõmblusel võivad õmblusvarud olla kas lahus või koos. Tänapäevastes tööjuhendites kasutatud väljendeid *lahku triigitud* või *ühele poole triigitud* ei pea ma siinkohal sobivaks – kuigi hiliskeskajal kuulus algeline triikraud juba rätsepate varustusse (Nutz 2017: 174, 338), ei tea me, kas ja kuidas seda just villaste esemete juures kasutati.

Lihtühendusõmblustes on esindatud kõik kolm joont moodustavat pistetüüpi: eelpiste (joonis 12: 1), järelpiste (joonis 12: 2) ja tikkpiste (joonis 12: 3). Õmblusvarude laius on kalevist esemetel tavaliselt 3–5 mm, robustsematel ja hõredamatel kangastel ka kuni 10 mm.

Kahekordsete õmblusvarudega ühendusõmbluses (4) murtakse õmblusvarud pahemal poolel kahekorra ja õmmeldakse pisterida läbi neljakordse kanga (joonis 13: 1). Õmblusvarude laius on vähemalt 10 mm või rohkem ja võib olla ebauhtlane. See õmblus esineb näiteks Groningeni 16. sajandi leidudel ainult sukkade kann- ja sääretaguse õmblusena. Hanna Zimmermann kirjeldab seda tugeva õmblusena, mis sukki jalga ja jalast ära tõmmates ei rebene (Zimmermann 2007: 129). Neljast minu poolt vaadeldud katkest, kus on esindatud see õmblusetüüp, on kolm kindlalt määratavad sukkadena. Kolm neist on õmmeldud järelpistega (joonis 13: 2) ja neljandal ei ole piste tuvastatav.

Joonis 13. 1 – kahekordsete õmblusvarudega õmblus; 2 – pahem pool õmblusvaruga; 3 – järelpistete jäljed õmbluses (A 2509: 1575).

1 – seam with folded seam allowance; 2 – reverse side view; 3 – partial backstitch holes in the seam.

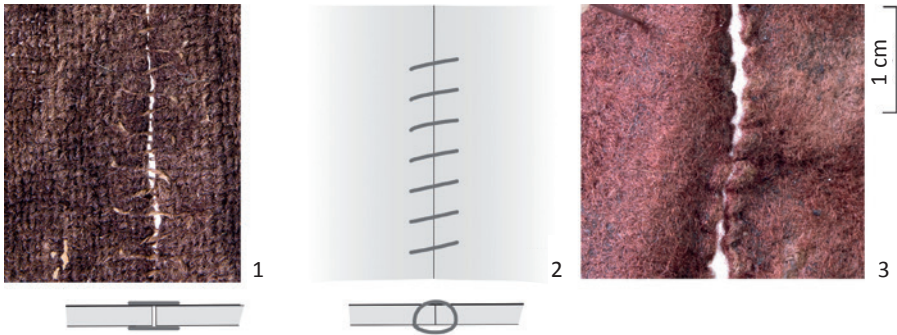
Joonis 14. 1, 2 – siksakpistetega tugevdatud õmblus. a – liitejoon, b – eelpiste, c – siksakpiste (AI 7909: 773); 3 – eelpistetega maha õmmeldud õmblusvarud.

Seam reinforced with zigzag stitch. a – seam line, b – stab stitch, c – zigzag stitch;
2 – seam opened flat and reinforced with running stitches.

Mitme pistereaga ühendusõmblused (19). Jahu tn leidude põhjal saab öelda, et eelpistetega ühendusõmbluse tugevdamine siksakpistereaga (joonis 14) on sageli esinev võte, mida leidis kokku 17 katkel. Töökäik on järgmine: eelpistetega tehtud ühendusõmblused on läbi õmmeldud mööda liitejoont ristleva nähtamatu siksakpistega (joonis 14: 1, 2) ja sellest jääb mõlemale poole liitejoont 1–1,5 mm kaugusele nähtav täpirida. Selline õmblus on eriti rebimiskindel. Minu poolt läbi töötatud arheoloogia- ja käsitööalases kirjanduses (nt Crowfoot jt 2001; Kania 2010; Schaeffer 2007) ei ole sellist õmblust mainitud.

Õmblusvarusid on ka kahel pool liitejoont eelpistetega maha õmmeldud (joonis 14: 3). Samasugust võtet on täheldatud Londoni 12.–15. sajandi sukakatketel (Crowfoot jt 2001: 156, joonis 126C). Tallinnast on selline näide teada sukasääre katketel, millel on õmblusvarud maha õmmeldud eseme poolelt nii, et paremal poolel neid pisteid näha ei ole. Samuti on toimitud Uppsalas säilitatava 15. sajandist pärit nn Margareta kleidi õmblustega (Geijer jt 1994: 74).

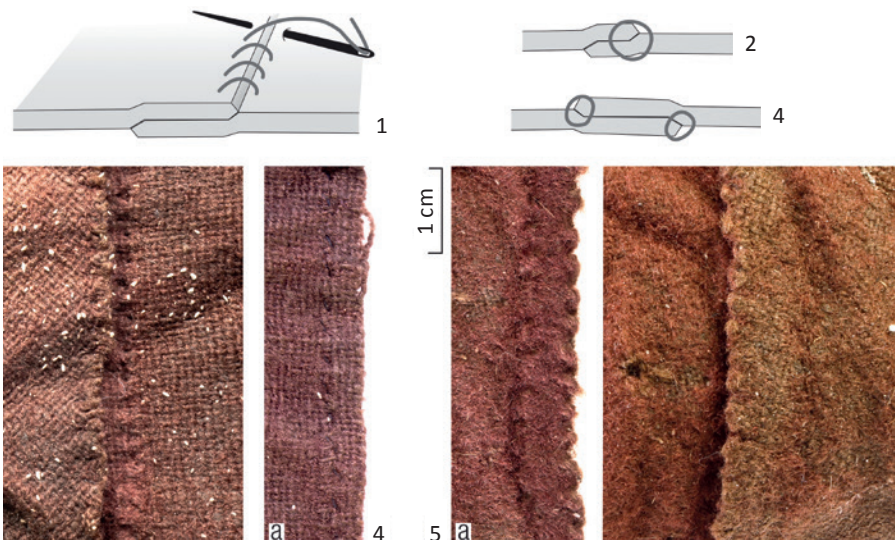
Vastandõmblus (3) on tasapinnaline õmblusvarudeta ühendusõmblus, kus on lõikeservad vastamisi. Seda esineb kahte tüüpi pistetega. Siksakpistega on kokku tõmmatud sissevõtete lõikeservad kahel samast esemest pärineval katkel. Võib oletada, et sissevõtted tehti rõiva paremaks istuvuseks ja jäid uuel ja kulumata kangal karustuse varju. Igal sissevõttel on siidniidiga tehtud siksakpisterida nii paremal kui ka pahemal küljel (joonis 15: 1). Ühel katkel on vastandõmblus kitsalt mööda serva jooksvate üleloomispistetega, mis on tiheda ja tugevalt vanutatud kalevi mõlemal poolel nähtavad (joonis 15: 2, 3).

Joonis 15. Vastandõmblused: 1, 2 – siksakpistega; 3 – üleloomispistetega (AI 7909: 782, 208).

Butted seams: 1, 2 – with zigzag stitches; 3 – with overcast stitches.

Pealustusõmbluses (54) on detailide servad vaheliti (joonis 16). Keskaegsetes pealustusõmblustes on ühendajaks palistuspisted (Crowfoot jt 2001: 155). Enamasti jookseb pisterida mööda kumbagi lõikeäärt – üks sees ja teine väljas. Uuritud õmblustes on vaheliti osa laius keskmiselt 7 mm ja kumbagi detaili serv on palistuspistetega vastasdetaili külge õmmeldud. Ühel kitsama õmblusvaruga lapsesukal on õmblus ainult välimisel lõikeserval (joonis 16: 3). Palistuspiste samm kõikides vaadeldud pealustusõmblustes on 3–5 mm.

Joonis 16. 1 – pealustusõmblus; 2, 3 – ühe pistereaga (a – pahemal poolel paistvad pisted); 4 – kahe pistereaga ühendusõmblus (a – alumine detail, millel on näha kahe pisterea jäljed); (AI 7909: 795, 540).

Lapped seams: 1 – lapped seam; 2, 4 – lapped seam with one stitch row on the right side; 3 – with two stitched rows.

Pisted võivad kangast läbida ja olla nähtavad eseme mõlemal poolel, kuid sagedamini on õmmeldud nii, et pisted jäävad kanga paksusesse peitu (joonis 16: 4, 5). Londoni leiud näitavad, et pealistasõmblust on kasutatud ainult sukkadel (Crowfoot jt 2001: 153–154) ja sama saab öelda Eesti leidude kohta. Sõltuvalt löikest on niiviisi õmmeldud paigale kannakiile või ühendatud varba- või labaosas sääreosaga (joonis 20).

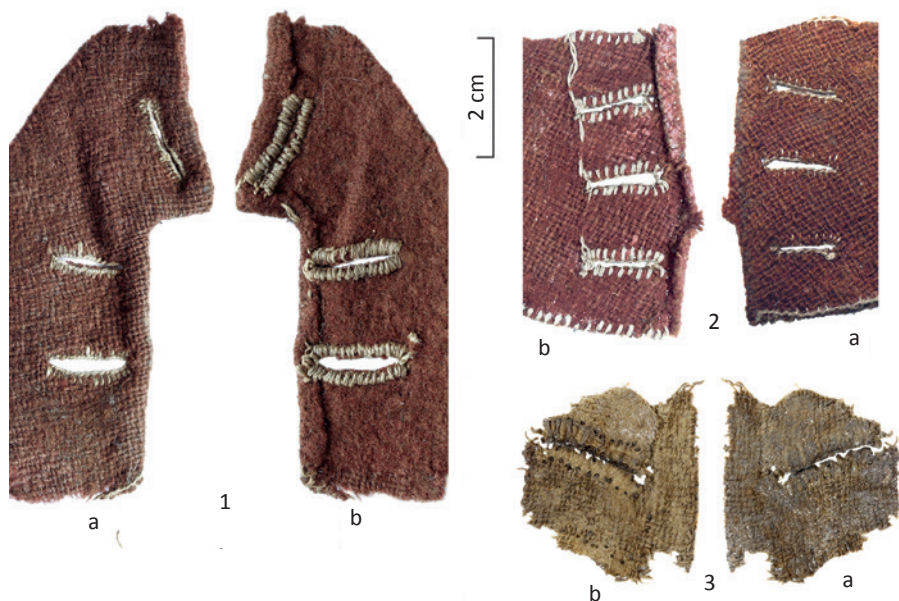
Ühendus-äärestusõmbluses (12) on detailid omavahel kokku õmmeldud üleloomispistetega – pisted ühendavad detaile ja samas äärestavad õmblusvarude löikeservi (joonis 17).

Joonis 17. Ühendus-äärestusõmblus: 1, 2 – linase õmblusniidiga; 3 – siidniidiga; (AI 7909: 155, 446, AI 6332: T-13).

1, 2 – whip stitch join with linen thread; 3 – with silk thread.

Nööpaugud ja nõöbid asetsevad 14.–15. sajandi kinnistel (hõlmad, varrukad, kapuutsid) tihedalt, umbes sõrmelaiuste vahedega. Tallinnast ei ole nõöpide ega nõöpaukudega katkeid leitud, vaatlusalused leiud pärinevad Tartust ja Pärnust. Näiteks Tartust on teada üksteist nõöpaukudega katket (Rammo 2016: 15). Nööpaukude kaugus üksteisest on uuritud katketel enam-vähem võrdne nõöpaukude pikkusega – see jääb alla 2 cm ja samuti asuvad nõöpaukud hõlma äärest vaid 5–6 mm kaugusel. Nööpauke äärestati nii siid- kui ka linase niidiga (samas: 15) ja neid on ühe nõelatäiega õmmeldud mitu järjest. Katkete pahemal poolel on niidi teekond nõöpaukust nõöpauguni hästi näha. Ühel fragmendil (joonis 18: 1) kulgeb see rõivaääre õmblusvaru sees, teisel mööda hõlmaäärest kaugemal olevaid nõöpauguotsi (joonis 18: 2). Nööpauguotste tugevdamisele ei ole tähelepanu pööratud ja sama on

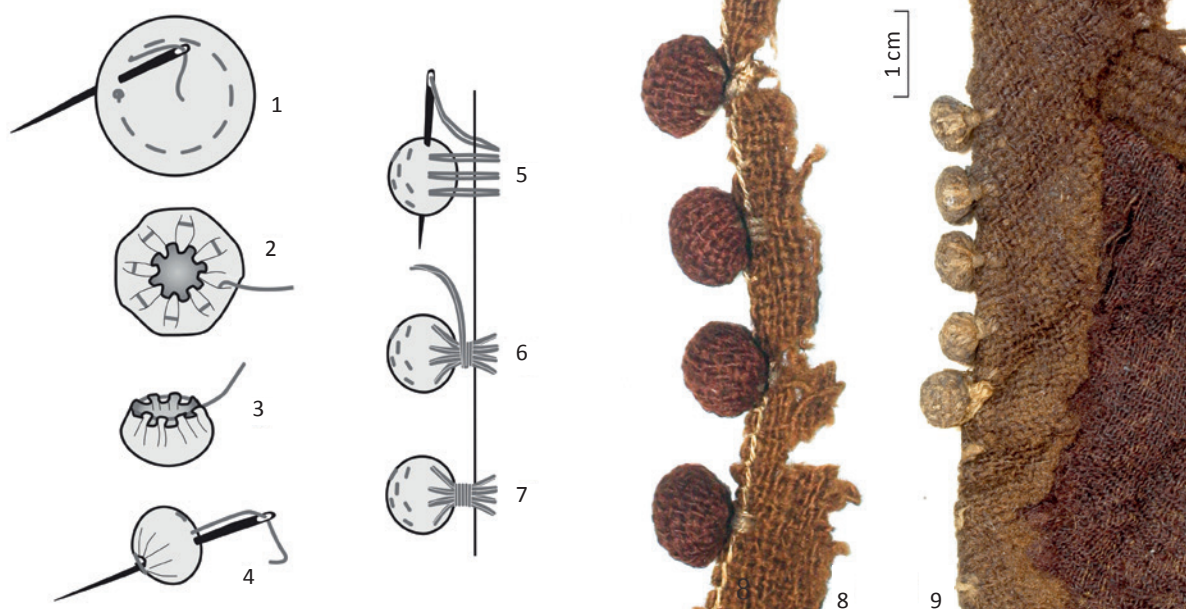
Joonis 18. 1, 2 – siidiga õmmeldud nõopaugud; 3 – linane nõopauk (a – parem pool, b – pahem pool TM A-115: 129, 1029; TM A-169: 303, 5. kast). 1, 2: *Arvi Haagi* fotod.

1, 2 – buttonholes sewn with silk; 3 – with linen (a – right side, b – reverse side).

märgitud Londoni leidudel (Crowfoot jt 2001: 171). Samal esemelgi võivad otsad erineda, näiteks on ainult ühe katke ühel nõopaugul säilinud 8-kujuline tugevduslukk (joonis 18: 2). Kõik vaadeldud näited on õmmeldud sämppestetega vasakult paremale, mõnel esemel paremalt, mõnel pahemalt poolelt. Viimasel juhul on sämppestetest rõiva paremal poolel nähtaval olnud vaid pisterea rõhtjoon nõopaugu lõikeserval.

Riidest nõõpe tehti ümaraid ja lapikuid ning eri suuruses – läbimõõduga 5–35 mm (Crowfoot jt 2001: 169, 172; Kelly 2013: 169–172; 2016). Tartust ja Pärnust leitud nõõbid on ümarad (joonis 19: 8, 9). Kangast nõõbid õmmeldi keskajal enamasti täpselt hõlma äärelle (Crowfoot jt 2001: 170; Kelly 2013: 170; Marini 2013). Vaatlusalused nõõbid on tervena säilinud tänu siidist õmblusniidile. Nõõbid on põhikangast veidi erinevat tooni.

Ümara nõõbi valmistamiseks aetakse kangast lõigatud ketta serva krookniit, murtakse õmblusvaru sissepoole, tõmmatakse ketas pallikeseks kokku ja kinnitatakse mõne pistega (joonis 19: 1–3). Õhemast kangast või suuremad nõõbid vajavad täitematerjali. Nõõpe võidi eraldi üle vanutada (Crowfoot 2001: 172) või läbi teppida, nii on tehtud näiteks Pärnu nõõpidega (joonis 19: 4, 10). Nõõpide õmblemiseks riideseme äärelle võetakse eraldi kahekordne

Joonis 19. 1–7 – nõobi õmblemise etapid; 8 – teppimata nõöbid; 9 – tepitud nõöbid (TM A-141, PäMu 14489/A 2507: 71). 8: *Kristel Kajaku foto*.

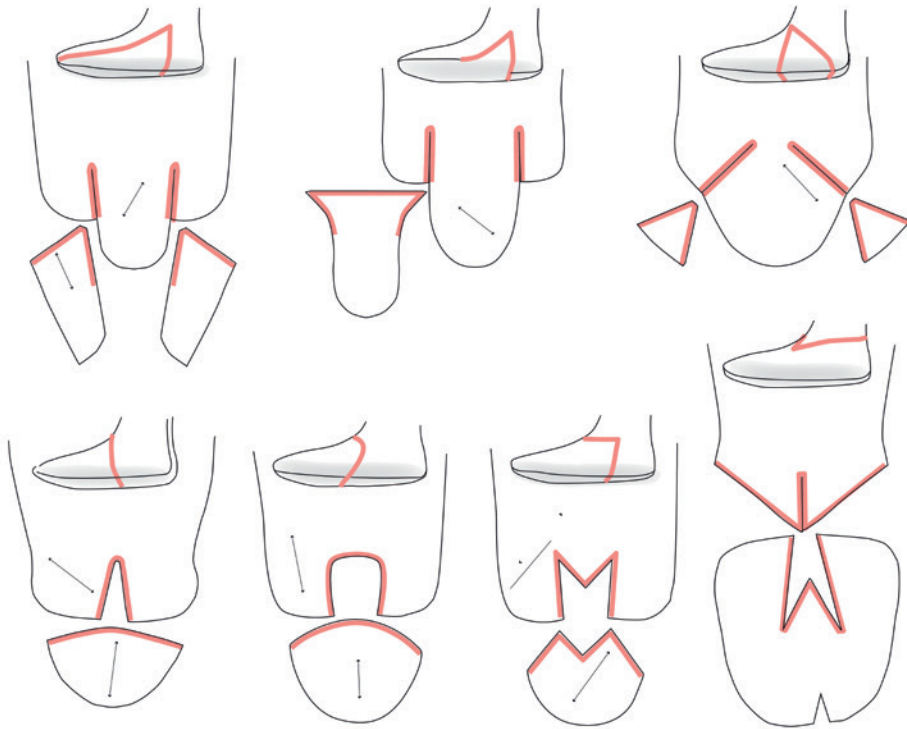
1–7 – steps of button making; 8 – buttons without stab stitches;
9 – buttons strengthened with stab stitches.

niit, mis liigub ühest nõöbist teiseni. Kinnituspisted õmmeldakse läbi nõöbi ja läbi rõiva ääre 4–5 korda ja seejärel mähitakse kolm-neli korda niit pistete ümber nii, et moodustub kand (joonis 19: 5–7).

Õmblustesse talletunud informatsioon

Vaadeldud jätmed on kõik tekkinud esemete ümbertöötlemise tulemusena. Keskaegsesse prügisse sattunud rõivastest on õmblused sageli ainsad säilinud osad ja sellistena küllaltki kõnekad. Vanade esemete ümbertöötlemiseks katki lõikamise järel visati nad kasutute ülejääkidena minema. Rõivaeseme pinna ja õmblusvarude erineva kulumise põhjal saab teha järeldusi rõivaste kasutusringide ja ümbertöötlemise kohta.

Teatud tüüpi õmbluste kaudu on võimalik identifitseerida tervikesemeid. Uuritud tekstiilikatked näitasid, et prügisse visatud rõivajääkide hulgas on kõige sagedasemad riidest sukkade katked ja sama on täheldatud mujalgi (nt Crwofoot jt 2001: 186–189; Zimmermann 2004: 159–165). Kindel sukala-bale viitav tunnus on pealustusõmblus (joonis 20). Töö käigus leidsin katkeid vähemalt 14 sukast. Peale kahe sääretüki pärinevad kõik ülejäänud sukala-badest, mis kuluvad kõige kiiremini ja vajavad asendamist.

Joonis 20. Leitud katkete põhjal rekonstrueeritud sukalõiked. Värviline joon tähistab pealistasõmbluse asukohta (AI 7909: 540, 682; PāMu 14489/ 60-6; AI 7909: 795, 65+67; A 2509: 1575; AI 7909: 846).

Different cuts of fabric stockings based on the identified fragments.
Coloured lines mark the location of lapped seam.

Väikeste fragmentide põhjal ei ole võimalik öelda, kas vaadeldud tekstiilijäänused on pärit koduõmblejatelt või kutselisest rätsepatöökojast. Võtete ja tehnikate tasandil ei saa seda eristust teha, sest väljaõppinud tegija oskus väljendub üldisemas tehnoloogias, kuhu kuulub näiteks juurdelõikus ja sobivates materjalides orienteerumine. 16. sajandi Inglismaa allikatest on teada, et rätsepa meisterlikkuse olulisimaid näitajaid oli oskus rõivaid kangast võimalikult kadudeta välja lõigata (Kelly 2015; Mikhaila, Malcolm-Davies 2006: 43). Ei saa välistada, et ka koduõmblejaid oskasid jäljendada professionaalide tööd.

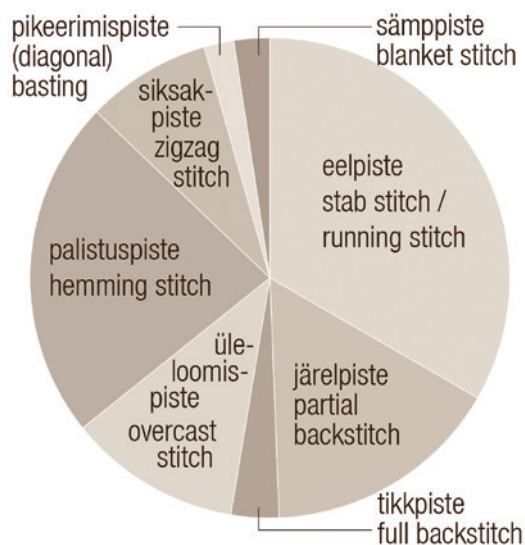
Keskaegsetel piltidel kujutatakse õmblemist kanooniliselt. Esineb kaks varianti: meesrätsep või naissoost õmbleja seisab laua ääres ja lõikab kangast või istub näiteks madalal toolil ja õmbleb, töö põlvedel. Kõik hoiavad alati tööriistu paremas käes. Kuna piltide joonistajateks ei olnud õmblejad, tuleb ka kujutatusse suhtuda kriitiliselt. Keskaegse õmblemise töövõtted kirjalikes allikates ei kajastu ja neid puudutavad autorid toetuvad uusaegsetele, enamasti

19. sajandist pärit kirjeldustele (Beaudrey 2006: 45; Tarrant 2010: 64). Hans Sachs nimetab oma 1568. aasta ametiteraamatus küll materjale, millega rätsep töötab, aga mitte töövõtteid (Sachs, Amman 2005 [1568]). Säilinud esemed ja nende katked on käegakatsutav allikas, õppimaks tundma keskaja õmblusvõtteid. Ajaloolistena säilinud esemed, mida on väga vähe, on enamasti kuulunud eristaatuses kandjatele või tehtud erilisteks sündmusteks ega peegelda laiatarbemoodi. Arheoloogilised tekstiilikatked annavad kõige paremini aimu tavainimestele kuulunud igapäevaesemete valmistamistehnikatest.

Kokkuvõtteks

Vaadeldud katketel identifitseerisin kokku 321 õmblust. Kuna leidude hulgas on ka palju halvasti säilinud või katkilõigatud õmblusvaruga tekstiilitükke, jäi 97 juhul piste määramata ja 101 juhul ei suutnud ma tuvastada õmblusetüüpi. Dokumenteeritavates õmblusjäänustes registreerisin kaheksa eri pistetüüpi, mille hulgas kõige arvukam oli eelpiste, mida oli kolmandik määratud pistete arvust (joonis 21).

Läbi vaadatud leiukogu on suurte üldistuste tegemiseks liiga väike. Siiski saab teha kokkuvõtteid õmblustega leidude tehnilistest parameetritest. Kalevist katkete mõõtmised näitasid, et pistesammu pikkus või õmblusvaru laius olid eri esemetest pärit katketel sarnased. Ühe enimkasutatud piste – eelpiste – samm kalevist esemetel oli keskmiselt 2–3 mm, järelpistel kuni 7, muudel pistetel (siksak jm) 2–3 mm; õmblusvaru laius sõltuvalt õmbluse tüübist 3–5 mm. Riina Rammo on varasemalt Tartu tekstiilileidude puhul toonud välja sarnased näitajad (Rammo 2016a: 12). Jämedamate hõredamas koes kangaste juurde kuuluvad laiema õmblusvarud. Esmase kasutuse jääkidel on õmblusvaru kitsam (3 mm). See on ka loogiline, sest kulumisel väheneb kanga vastupidavus ja seega tuleb edaspidi õmblusvarud teha laiema (5–6 mm). Samuti on õmblemiseks kasutatud niit kõigil nähtud õmblustel

Joonis 21. Määratud pistetüüpide esindatus.

Representation of stitch types among identified stitches.

enam-vähem ühejämedune. Tänapäeva mõistes ülikitsast õmblusvaru pean kanga kvaliteedi indikaatoriks – korraliku järeltöötamise saanud kalev ei hargnenud ja seega puudus vajadus laiemate õmblusvarude järele. Praktikuna saan lisada, et käsitsi õmmeldes saabki hoida masinõmblusega võrreldes kitsamaid õmblusvarusid. Kirjandusele (nt Crowfoot jt 2001; Kania 2010; Grupa 2012; Březinová jt 2016) toetudes tõden, et Eesti linnade prügist leitud keskaegsetel villastel kangakatketel (eelkõige kalevitel) esinevad õmblusvõtted sarnanevad muudest Euroopa linnadest leitudetega. Huvitav oleks neid võrrelda Eesti rahvarõivastel olevatega.

Õmblused on rõiva (ja muu õmmeldud tekstiileseme) oluline komponent – seda mitte ainult funktsionaalses, vaid ka visuaalses mõttes. Tekstiilesemeid uurides tuleb kindlasti õmblustele tähelepanu pöörata. Ehk aitab arheoloogilistest fragmentaarsetest õmblustest saadav informatsioon paremini lahti mõtestada õmblustehnikaid ka tervetel esemetel, mida ei tohi uurimiseks lõhkuda.

Eesti keskaegsete linnade rõivastus- ja õmbluskultuuri jäljed arheoloogias vajavad jätkuvat uurimist. Mitmed küsimused on veel vastamata. Terviklikuma pildi saamiseks tuleb läbi vaadata ka teised Eesti linnade keskaegsed õmblusjälgedega tekstiilid. Olen kindel, et näiteks sukanimekiri täieneb selle tulemusel märgatavalt. Õmbluste tugevuse testimiseks ei piisa tööproovidest, neid peab katsetama kantavatel esemetel. Kulumisjälgede uurimiseks on võimalik kasutada näiteks ajalooliseid rõivaid kandvate taaskehastajate abi.

Mineviku esemete valmistamistehnikatega suhestumine ei pea olema ainult arheoloogide ja pärandtehnoloogide huvi. Soovin innustada disainereid, käsitöölisi ja harrastusõmblejaid proovima rohkem käsitsiõmblemise võtteid ka tänapäeva esemete juures, võttes eeskujuks keskaegse õmbluskunsti tehnikaid. Rõivakujunduses saab lähtuda mõnest piste- või õmblusetüübist ja piltlikult öeldes ehitada rõivas selle külge. Samuti on hiliskeskaja rõiva- ja muudel tekstiilileidudel teisigi inspireerivaid töövõtteid. Käsitsiõmblemine ei pea jääma rahvarõivaste, ajaloo taaskehastamise või kõrgmoe raamidesse. Tänapäeval, kui meie ümber on palju ülearuseid, anonüümseid ja kehva kvaliteediga asju, on käsitsiõmblemine ka elustiil, mis õpetab hindama kvaliteetseid materjale ja isikustatud käsitööd.

Allikad

- Arnold, Janet** 2008. *Patterns of Fashion 4: The cut and construction of linen shirts, smocks, neckwear, headwear and accessories for men and women c. 1540–1660*. London: Macmillan.
- Beaudry, Mary C.** 2006. *Findings: The Material Culture of Needlework and Sewing*. New Haven: Yale University Press.
- Březinová, Helena, Kohout, David, Bravermanová, Milena, Otavská, Vendulka, Wallisová, Michaela Selmi** 2016. – *Středověké textilní a barvířské technologie. Soubor textilních fragmentů z odpadních vrstev z Nového Města pražského. Medieval textile and dyeing technologies. An assemblage of textile fragments from waste layers in Prague's New Town*. Prague: Archeologický ústav AV ČR.
- Crowfoot, Elizabeth, Pritchard, Francis, Staniland, Kay** 2001. *Textiles and Clothing c. 1150–c. 1450. Medieval Finds from Excavations in London 4*. London: Museum of London.
- Cooke, Bill** 2011 [1988]. Creasing in Ancient Textiles. Changing Views of Textile Conservation. – Mary M. Brooks and Dinah D. Eastop (toim.). *Readings in Conservation Series*. Los Angeles: Getty Publications, Getty Conservation Institute, 221–227.
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat*. <https://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- Fransen, Lilli, Nørgaard, Anna, Østergård, Else** 2010. *Medieval Garments Reconstructed: Norse Clothing Patterns*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Geijer, Agnes, Franzen, Anne Marie, Nockert, Margareta** 1994. *Drottning Margaretas gyllene kjörtel I Uppsala Domkyrka*. (The Golden Gown of Queen Margareta in Uppsala Cathedral). Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Grupa, M. M.** 2012. *Welniane tekstylia pospólstwa i plebsu gdańskiego (XIV–XVII w.) i ich konserwacja; Woolen textiles worn by the rabble and plebs of Gdańsk (14th–17th) and their conservation*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Honoré, Carl** 2004. *In Praise of Slowness: Challenging the Cult of Speed*. New York: Harper Collins.
- Jaanus, Marja-Leena** 2019. *Käsitöökeele korrastamine ja arendamine käsitööteaduse terminite komisjoni töö näidete varal*. Magistritöö. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Jedrzejewska, Hanna** 2011 [1980]. Problems of ethics in the conservation of textiles. Changing Views of Textile Conservation. – Mary M. Brooks, Dinah D. Eastop (toim.). *Readings in Conservation Series*. Los Angeles: Getty Publications, Getty Conservation Institute, 102–110.
- Kania, Katrin** 2010. *Kleidung im Mittelalter. Materialien, Konstruktion, Nähtechnik. Ein Handbuch*. Köln: Böhlau Verlag.
- Kelly, Tasha D.** 2013. The Tailoring of the Pourpoint of King Charles VI of France Revealed. – *Waffen- und Kostümkunde*, 55 (2), 153–180.
- Kelly, Tasha D.** 2015. Cut to pieces by a determined tailor. The piecing of the Charles de Blois pourpoint. *La Cotte Simple* (blog). <http://cottesimple.com/articles/cut-to-pieces/> (02.08.2021).
- Kelly, Tasha D.** 2016. Pourpoint of Charles de Blois: In-Person Observations (Finally!). *La Cotte Simple* (blog). (05.08.2021).
- Kivilo, Liivia** 1987. *Õmblemine*. Tallinn: Valgus.
- Koch-Maasing, Katrin** 2013. *Riietumine keskaegses Tallinnas. Pawelsi kenotaaf ja arheoloogiline leiumaterjal rõivaajaloo allikana*. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool, Ajaloo instituut.
- Lexico Oxford English and Spanish Dictionary, Synonyms, and Spanish to English Translator* 2021. <https://www.lexico.com/definition/seam>.
- Marini, G.** 2013. *Il Farsetto di Pandolfo III Malatesta. Alla scoperta del XV secolo. Nobile Contrada Fiorenza*. <http://nobilecontradafiorenza.it/rubrica-il-farsetto-di-pandolfo-iii-malatesta/> (08.10.2021).

Merriam-Webster 2021. <https://www.merriam-webster.com/>

Mikhaila, Ninya, **Malcolm-Davies**, Jane 2006. *The Tudor Tailor: Reconstructing Sixteenth-Century Dress*. Hollywood: Costume and Fashion Press.

Nutz, Beatrix 2012. How to pleat a shirt in the 15th century. – *Archaeological Textiles Review*, 54, 79–91.

Nutz, Beatrix, **McNealy**, Marion, **Case**, Rachel 2017. The Lengberg Finds. Remnants of a lost 15th century tailoring revolution. – Milena Bravermanová, Helena Březinová, Jane Malcolm-Davies (toim). *Archaeological Textiles – Links Between Past and Present. NESAT XIII*. Prague: Technical University of Liberec, 167–176.

Orlova, Raissa, **Veenpere**, Mare 2011. *Õpime rätsepaks. Särgid, pluusid, kleidid ja vestid*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.

Östergård, Else 2004. *Woven into the Earth. Textiles from Norse Greenland*. Aarhus: Aarhus University Press.

Pietch, Johannes 2008. *Die Kostümsammlung Hüpsch im Hessischen Landesmuseum Darmstadt. Bestandskatalog der Männer- und Frauenkleidung. Studien zu Material, Technik und Geschichte der Bekleidung im 17. Jahrhundert*. München: Technische Universität München.

Rammo, Riina 2015. *Tekstiilileiud Tartu keskaegsetest jäätmekastidest: tehnoloogia, kaubandus ja tarbimine. Dissertationes Archaeologiae Universitatis Tartuenssis*, 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rammo, Riina 2016. Pilguheit Tartu keskaegse elaniku „rõivakappi“. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae* 2015, 7–27.

Rammo, Riina 2021. Textile consumption in medieval Hanseatic towns in Estonia (13th – 16th centuries): archaeological sources. – Ivar Leimus (toim.) *Everyday Life In Hanseatic Town. Argielu hansalinnas. Papers of the International Conference in Tallinn. Varia Historica VIII*. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 155–183.

Ratas, Jaana 2021. *Õmbluskunst keskaegsetes linnades Tallinna Jahu tn arheoloogiliste leidude näitel*. Magistritöö. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.

Russow, Erki 2006. *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut.

Russow, Erki, **Randoja**, Keiti, **Bernotas**, Rivo, **Tvauri**, Andres, **Rammo**, Riina, **Reppo**, Monika, **Ratas**, Jaana, **Kreem**, Juhan, **Lõugas**, Lembi 2019. A late medieval treasure trove of Tallinn. Salvage excavations of the 15th-century landfill between the Jahu and Väike-Patarei streets. – *Archaeological Fieldwork in Estonia 2018*, 185–218.

Sachs, Hans, **Amman**, Jost 2005 [1568]. *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden/ hoher und nidriger/geistlicher und Weltlicher/aller Künsten/Handwercken und Händeln/ec*. Leipzig: Seemann Henschel Verlag.

Schaeffer, Claire B. 2007. *Couture Sewing Techniques*. Newtown: The Taunton Press.

Sokk, Karl, **Soone**, Olga 1982. *Õmble ise*. Tallinn: Valgus.

Soone, Olga 1988. *Tikime*. Tallinn: Valgus.

Sorber, Frieda 1998. The making of cloth. State of the art technology in the Middle Ages. – Marc Dewilde, Anton Erwynk, Alexis Wielemann (toim). *Ypres and the medieval Cloth Industry in Flanders: Archaeological and Historical Contributions. Archeologie in Vlaanderen Monografie 2*. Asse-Zellik, 21–32.

Zimmermann, Hanna 2004. Sixteenth-century hose and their manufacture. – Jersey Maik (toim.) *Priceless Invention of Humanity – Textiles. NESAT VIII*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 159–166.

Zimmermann, Hanna 2007. *Textiel in context. Een analyse van archeologische textielvondsten uit 16e-eeuws Groningen*. Groningen: Stichting Monument & Materiaal.

Tarrant, Naomi E. A. 2010. 'Cut your coat to suit your cloth': How a Textile Affects the Cut of a Garment'. – Rainer C. Schwinges, Regula Schorta (toim.) *Fashion and Clothing in Late Medieval Europe – Mode und Kleidung im Europa des Späten Mittelalters*. Basel: Schwabe Verlag, 61–67.

Thursfeld, Sarah 2001. *The Medieval Tailor's assistant*. Bedford: Ruth Bean.

Tiko, Annika 2014. *Keskaegsed majapidamised Tallinnas Sauna tn 8/10 kaevamiste näitel*. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut.

Tvauri, Andres, **Bernotas**, Rivo, **Läänelaid**, Alar 2017. Archaeological excavations at

the courtyard of Lutsu Street 12, Tartu. – *Archaeological Fieldwork in Estonia 2016*, 147–154.

Warma, Anni 1930. *Õmblustööde tehnika I. Pesutöö käsiraamat*. Tallinn: Hariduse- ja sotsiaalministeerium.

Jaana Ratas (s 1966) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 1995. aastal keraamika erialal ja õppinud Soomes arheoloogiliste tekstiilide konserveerimist. Alates 1994. aastast on tema tegevus – kujundustööd, muuseumiesemete koopiad, rekonstruktsioonid – olnud seotud arheoloogiavaldkonnaga. Teda huvitab muinas- ja keskajast pärit käsitöö, näiteks erinevad tekstiilitehnikad, keraamika ja luutöö. 2021. aastal kaitses ta TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia erialal magistritöö keskaegsete õmblustehnikate teemal. Talle on omistatud riiklikult tunnustatud teaduse populariseerija märk.

Jaana Ratas. *Erakogu*.

Stitches and seams of woollen garments based on medieval archaeological findings

Abstract

Sewing by hand is certainly something that deserves researching, conserving and practising. This traditional craft might be used to make copies of items in museums or it might be used to produce modern clothing. One source of inspiration are the seams we find on archaic textile fragments. This article deals with sewing skills and techniques that are detectable on textiles recovered from urban waste from Estonian towns dating back to the 13th–16th centuries. Our article focuses on textile fragments from Tallinn chiefly, but we also look at a small assortment of finds from Tartu and Pärnu. Our main concern is with the sewing skills and the techniques used to make woollen clothes.

Medieval sewing skills and techniques cannot really be described using contemporary terminology or manuals: any finds are only fragmentary, and establishing a link with an object is complicated because old techniques differ considerably from contemporary practice. Fragments do have their advantages, however. For example, seams can be studied more easily. The lack of adequate terminology in our contemporary language arises from the fact that many medieval techniques have been forgotten.

The main research methods we used were visual observation with the help of magnifying tools and detailed documentation. Stitches and seams leave traces, which means we are able identify them. A thread that has rotted away leaves a row of holes behind it, and the existence of seams is revealed by imprints and by an unworn surface. Furthermore, different stitches shape the joints in a different way.

The article is based on 174 woollen textile fragments with a total of 321 seams. Eight different types of stitches were identified on those fragments: running stitch, partial and full backstitch, hemming and overcast stitch, and buttonhole stitch. Running stitch occurs the most often, in fully one third of the cases.

Seams can be divided into construction seams, hems and finishes, and seams for special details. Plain seam, seam with folded seam allowances, reinforced seam, lapped seam, whip stitch joins, buttonholes and buttons are studied here. English captions are provided for the illustrations of the article.

Most of the textile fragments originate from recycling, in the course of which the seams were cut out and thrown away. Sewing waste provides information about consumption habits, and sometimes objects can be identified. Certain

seams relate to certain items, e.g. the lapped seam discovered in 14 cases definitely relates to the remnants of stockings.

The standardisation of techniques was noticeable. The length of seams and the width of seam allowances seems to be similar throughout the period under study: the running stitch is approximately 2–3 mm, the partial backstitch up to 7mm, and other stitches (zigzag) 2–3 mm long. The techniques identified with the help of medieval finds from Estonian cities are similar to those found in other European cities. We cannot tell from the fragments whether they have been made at home or by professional tailors.

Sewing by hand should be promoted and used in the production not only of copies of artefacts, but also of contemporary items too. This would encourage us to value handicraft and good materials and to make items that have an emotional value.

Keywords: stitches, seams, archaeology, medieval, textiles, sewing